

Ярошинський О.Б.

Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2005. – 460 с.

Нещодавно видана монографія молодого історика відразу привернула увагу як авторитетних учених, так і численних дослідників-краєзнавців. В обширному книжковому потоці ця праця вирізняється не лише солідним обсягом і гарним поліграфічним оформленням, але насамперед високим фаховим рівнем та застосуванням сучасних методів статистичної обробки й аналізу джерельної інформації.

Монографія складається із передмови, п'яти розділів, підсумків і приміток. Третину загального обсягу (понад 150 із 460 сторінок) становлять довідкові матеріали, таблиці, діаграми й карти.

Задум автора відтворити події визвольної епопеї на Волині у середині XVII ст. впливає із конкретних завдань сучасного етапу наукової розробки актуальної проблеми боротьби українців за державність у ранньомодерну добу. За роки незалежності українська історіографія зробила значний поступ у цьому напрямку, зокрема, досягнуто неабияких успіхів у пошуку нової концепції національної революції XVII ст., у визначенні її причин та завдань, хронологічних меж, змісту та особливостей. Однак активізація досліджень у всеукраїнському масштабі не супроводжувалася донедавна такими ж ґрунтовними студіями на регіональному рівні. Тому працю вченого можна розглядати як багато в чому новаторську й корисну.

Для комплексного вивчення динаміки розгортання національно-визвольної боротьби на Волині автор опрацював величезний масив джерел та літератури – понад 420 наукових праць і розвідок, 350 документальних актових матеріалів, а також листи, літописи, хроніки, мемуари, свідчення сучасників і т.п. Застосовуючи різноманітні методи наукового пізнання (хронологічний, діахронний, порівняльний, статистичний та ін.), дослідник систематизував і проаналізував значний за обсягом джерельний матеріал, в основному опублікований в археографічних виданнях XIX–XX ст. При цьому автор намагався враховувати тільки джерельно підтвержені дані й датовані документи. Статистична обробка однотипної інформації, поєднана з елементами моделювання реальної демографічної ситуації та перехресної перевірки, попри відносність якісних та кількісних показників, значно збагатила текст монографії та дозволила достатньо повно висвітлити всі аспекти досліджуваної проблеми.

Наведені в книзі дані всебічно аргументують сучасну концепцію соціальної й національно-визвольної боротьби українського народу середини XVII ст. як «багатоформатного» й «феноменального явища» (с.72–73) та «однієї з перших національних революцій світової історії» (с.138). Виходячи з концептуального бачення визвольної боротьби на Во-

лині як частини загальнонаціонального революційного процесу, дослідник свідомо акцентував увагу на дискусійних питаннях і проблемах, які потребують першочергового наукового вирішення.

Одним із таких завдань є ґрунтовне вивчення причин і передумов революції в контексті «багатоманітності реалій і багатовекторності впливів» (с.72), що визначали становище та особливості розвитку українських земель у складі Речі Посполитої протягом 1569–1648 рр. Автор заперечує поширені в історіографії твердження про причини української революції внаслідок надзвичайного національного гноблення, або ж уявлення про т.зв. «золотий вік» польсько-литовської держави, яка насправді вступила в період глибокої кризи політичної, соціально-економічної й духовної систем. Її підточувала, за словами І.Франка, «внутрішня гнилизна», натомість українські воєводства переживали динаміку позитивних змін.

На жаль, говорячи про невинне зростання питомої ваги України в економіці, фінансовій та військово-політичній сферах Речі Посполитої протягом 1569–1648 рр. автор не наводить достатніх аргументів. Це зауваження стосується й категоричного твердження про те, що «власне польські воєводства залишалися набагато слабшою від України економічною ланкою» (с.41).

Серед причин повстання, яке спалахнуло 1648 р., О.Ярошинський називає як ті, що стосувалися всієї України, так і регіональні. Серед останніх автор, наприклад, називає нововведення щодо права представництва в сенаті не за походженням, а за посадами. Це підштовхнуло волинську аристократію до поетапного захоплення найвищих посад не тільки на Волині, а й на Київщині та Брацлавщині, що обрізало можливості київської й брацлавської шляхти, викликавши в її середовищі гостре незадоволення. Слушним є висновок про те, що «на Волині виразно окреслилася польська політика усунення українців від керма місцевого життя» (с.52).

Хронологічні межі Української національної революції О.Б.Ярошинський визначає добою 1648–1659 рр., тобто від початку виступу Б.Хмельницького до ратифікації сеймом Речі Посполитої Гадяцької угоди. У своєму розвитку революція пройшла два основних періоди: 1) початок 1648 р. – середина 1652 р.; 2) 1652–1659 рр. На переконання автора, саме для означення подій 2-го періоду найбільш відповідним є термін «визвольна (національно-визвольна) війна», оскільки боротьба проти Польщі тоді здійснювалася суто військово-політичними методами (с.202). Однак сформульована дослідником думка, що після поразки в 1652 р. масового селянсько-міщанського руху «боротьба з Річчю Посполитою набула ознак українсько-польської війни» (с.163) є суперечливою й дискусійною, так само, як і в цілому проблема визначення характеру, типу та хронологічних меж революційних подій середини XVII ст. Висловлені міркування автора щодо оцінки найважливіших аспектів революції у всеукраїнському масштабі, можливо, варто було подати в окремому розділі.

Загальнонаціональне розгортання масової антипольської, антикатолицької й антифеодальної боротьби представниками всіх соціальних груп українства у волинському регіоні ґрунтовно проаналізоване автором у третьому й четвертому розділах книги. Основна увага тут закономірно приділена революційним подіям та динаміці визвольної боротьби у 1648–1652 рр. У цьому періоді автор виокремлює вісім послідовних етапів, відмінних за розмахом, активністю та результативністю дій військових і повстанських загонів на Волині. Динаміка визвольної боротьби на кожному із цих етапів підтверджена відповідними актовими матеріалами й статистичними таблицями.

В актових матеріалах 1648–1652 рр. зафіксовано 137 виступів волинян, які охоплювали мешканців 272 населених пунктів. Дослідник характеризує Волинь як «потужну базу національного й соціального рухів середини XVII ст.», «один із найпотужніших центрів національної революції» (с.150). Визвольна боротьба волинян «забезпечувала відповідне підґрунтя для українських військових перемог» та «виступала першорядним чинником тодішніх українських національно-визвольних завоювань поряд із всеукраїнським військово-політичним чинником» (с.156).

Документи засвідчують найбільше піднесення революційного руху на Волині у 2-й половині 1648 р., коли на боротьбу підняли жителі майже 80% населених пунктів, у т.ч. понад 70% міст і містечок. Місцевий повстанський рух мав чітко виражене соціальне й національно-визвольне спрямування. У ході боротьби було сформовано Звягельський та Гоцанський полки, ліквідовано феодально-фільваркову систему господарювання та інші фактори польсько-католицької колоніальної системи. Розпочалося творення українських державних інституцій.

Відповідні розділи книги детально змальовують картину стрімкого поширення визвольного руху в усіх районах Волині, що дозволило автору порушити питання про співвідношення масштабів народного вибуху із суб'єктивним чинником революції – діяльністю українського уряду.

Як відомо, у період найвищого піднесення національно-визвольної боротьби на Волині уряд Б.Хмельницького, на жаль, ще не мав програми визволення усіх українських етнічних земель. Існують лише окремі свідчення з літа 1648 р. про наміри утворити українську державу з кордоном по р. Горинь. У діяльності уряду досить послідовно втілювалася програма козацтва, домагання якого відставали від практичного, національно-визвольного поступу, і це стало причиною помітних втрат, непорозумінь та розчарувань серед різних груп українства, насамперед селянства й міщанства. «Тоді, коли селянство, відчувши себе вільним, вдалося до найрішучіших форм боротьби, українська верхівка не сприяла розвитку соціального напрямку й закріпленню національно-визвольних здобутків на Волині» (с.159). Водночас твердження автора про те, що «українська нація, включаючи й волинян, виявилась більш підготовленою до політичних, соціально-економічних і духовних змін, ніж козацька верхівка» (с.157), видається не надто переконливим.

Козацтво справило радикальний вплив на розгортання визвольного руху на Волині. Козацький соціальний ідеал повсюдно призводив до заворушень і масового покозачення місцевого населення. Наводячи дані про «революційний механізм» формування Гощанського, Звягельського, Любартівського, Остропільського й Миропільського полків, які комплектувалися з місцевих повстанців, автор дійшов висновку, що «розглядати козацтво як винятково прийшло силу на Волині з кінця 1648 р. некоректно» (с.179).

Залишається відкритим питання про кількість полкових утворень на Волині, яку, за словами дослідника, при невибагливому відборі джерельної інформації можна було б подвоїти. Історик заперечує застосування дефініції «полк» щодо луцького та острозького загонів.

Щодо мотивів західного походу та відступу української армії із Галичини і Волині восени 1648 р., то тут, на думку автора, треба говорити не лише про помилки уряду Б.Хмельницького, а про цілий комплекс «складних і маловивчених військово-політичних, програмно-світоглядних і зовнішніх проблем» (с.159).

Розглядаючи військові чинники, автор не міг оминати питання про роль та значення українсько-татарського військового союзу насамперед у подіях 1648–1649 рр. Від початку визвольної війни й до серпня 1649 р. татарське військо разом з армією Б.Хмельницького пройшло з боями на Волині понад 420 км. «Навіть малоприйнятна для українців позиція кримського хана в зборівських переговорах із королем Речі Посполитої та наступне спустошення Волині татарськими загонами не може знівелювати позитивну роль татарського військового чинника в розгортанні Української національної революції на її перших етапах» (с.146). Результативність українсько-татарського союзу та внесок татар у найбільші українські перемоги 1648 р. особливо помітні на тлі реальної віддачі залучених пізніше українським урядом московського, трансільванського й шведського військових чинників. Однак висновок, що українсько-татарський військовий союз був «найрезультативнішим для виконання стратегічних завдань Української національної революції» (с.146), потребує певного коректування.

Очевидно, що динаміка піднесення й занепаду визвольної боротьби на Волині в достатній мірі відображає загальні тенденції Української національної революції. До початку 1650 р. соціальний аспект залишався її найпомітнішою складовою, але соціальні виступи волинян були одночасно й національно-визвольними, спрямованими проти тих, хто уособлював у краї польський колоніальний режим. В основі тодішніх подій лежав передусім глибокий конфлікт української нації з її тодішніми польськими та литовськими поневолювачами (с.201).

Значний інтерес викликає картографування військових походів та рейдів бойових сил усіх учасників цієї масштабної епопеї. Так, загальна довжина українських військових і повстанських маршрутів у воеводстві протягом 1648–1659 рр. становила понад 5 тис. км, у т.ч. підрозділи Б.Хмельницького пройшли 1 тис. км; окремі козацькі загони – 3 тис. км; повстанські – понад 1 тис. км. Стимулюючий вплив козацьких полків армії Б.Хмельницького на піднесення визвольної боротьби у воеводстві простежується протягом першого й другого революційних періодів.

Результати картографування заперечують поширені в літературі версії про вузький локальний характер місцевих повстанських виступів. Довжина маршрутів окремих

повстанських загонів сягала 350–500 км, що перетворювало Волинь на один із найпотужніших центрів Української національної революції (с.149–150).

Недостатньо вивченим до недавнього часу залишалося й питання про участь у революції різних соціальних груп волинян. На основі аналізу актових матеріалів автор визначив типи повстанських виступів та підрахував питому вагу основних груп учасників визвольного руху. Найбільшу групу становили селянські виступи (51,8%), за ними йшли селянсько-міщанські (23,3%), міщанські (13,1%), селянсько-козацькі (8,8%), селянсько-міщансько-козацькі (2,2%) й міщансько-козацькі (0,75%). Більше половини виступів (близько 55%) були стихійними та нетривалими й обмежувалися територією одного (76%) або кількох (24%) населених пунктів. Очолювали виступи локальні лідери, які формувалися з усіх без винятку прошарків місцевого населення. Завдяки їм Волинь перетворилася на один із «революційних бастионів української нації» (с.166).

Домінуючою силою волинського революційного руху 1648–1652 рр. було селянство – 118 виступів (понад 86% усіх повстанських акцій). У селянських рухах брали участь інші соціальні групи населення: міщани (у кожному четвертому), козаки (у кожному десятому), духівництво (у кожному двадцятому). Шляхта приєдналася до 2,2% тодішніх селянських акцій у воєводстві.

Щодо волинської князівсько-панської верхівки, то вона, як і передбачалося, опинилася в контрреволюційному таборі, виразно засвідчивши тим самим «етнічну маргіальність» і «психологічну хворобливість» (с.172). Своїми діями в часи національної революції ця група довела надуманість міфологем про її творчу роль у відродженні України-Russia (с.173).

Так само волинська маєткова шляхта «в переважній більшості з'єдналася в антиукраїнському таборі з польською та литовською панівною верствою» (с.122). Однак частина патріотично налаштованої шляхти брала участь у більш як 5% народних виступів; чимало з них воювали в українському війську (наприклад, в козацькому реєстрі 1649 р. шляхтичів налічувалось більше 50). Дослідження О.Б.Ярошинського заперечує поширене в радянській історіографії твердження про тотальне національне самозречення шляхти та значно доповнює й уточнює дані В.Липинського й сучасних дослідників цієї проблеми.

Вивчення соціального складу учасників визвольного руху на Волині підтверджує його загальнонаціональний характер і багатовекторне спрямування – антифеодалне, антипольське, антикатолицьке та антиєврейське. При цьому наявні джерела не дозволяють говорити про величезні кількісні втрати польського та єврейського населення, насамперед через втечу більшості їх на захід ще на початку революції. «Тому якщо економічні втрати поляків і євреїв у краї були значними, то реальні демографічні – у стократ меншими від українських» (с.231).

Однозначно антипольські мотиви на Волині простежувалися лише трохи більше, як у кожному десятому виступі (13,1%), а побиття й убивства поляків зафіксовані в 11 акціях волинян, що становить 8% їхньої загальної кількості.

Лише понад 7% виступів на Волині супроводжувалися захопленням майна, побиттям і вбивствами євреїв, тому їх втрати могли коливатися в межах 1–2 тис. осіб (с.197). Із другої половини 1649 р. євреї повертаються до краю, а від початку 1660-х рр. вони відновлюють свої економічні позиції у волинських містах і містечках. Отже статистичні дані, опрацьовані автором книги, заперечують поширені версії про поголовне винищення й вигнання євреїв з Волині в досліджуваний період.

Безсумнівною заслугою автора є спроба в 5-му розділі книги комплексно дослідити політичні, соціально-економічні та демографічні наслідки національної революції на Волині в контексті занепаду й краху всієї колоніальної системи Речі Посполитою. Ці аспекти ще недостатньо опрацьовані в українській історіографії. Виняток становлять надзвичайно цінні праці М.Владимирського-Буданова, І.Каманіна, О.Барановича, Д.Похилевича, М.Крикуна та інших дослідників. Історик максимально повно використав інформаційний потенціал подимних реєстрів 1648–1662 рр., систематизованих М.Владимирським-Будановим ще наприкінці XIX ст., а також ґрунтовні студії вчених XX ст., що дозволило поновому оцінити підсумки національно-визвольної боротьби в середині XVII ст.

Джерела промовляють про надзвичайно високу ціну, яку заплатили українці в боротьбі за національне самовизначення та утвердження державності. Ставши ареною жорстокого й кровопролитного протистояння, одним із бастионів революції, Волинь зазнала величезних втрат і спустошення. До весни 1652 р. у воєводстві залишилося тільки

15–20% мешканців. У наступні роки людські втрати в краю сягнули 90% податного населення.

Статистичний аналіз податкової інформації та моделювання експертної групи населених пунктів дозволили автору обґрунтувати ознаки демографічної катастрофи на Волині наприкінці 1650-х рр. Для цього досліднику довелося з'ясувати ступінь спотворення даних у податковій документації, яка насамперед відображає фінансово-економічне становище господарств та тогочасні фіскальні тенденції.

Історик заперечує висловлені в історіографії сумніви щодо об'єктивності переписів 1650–1662 рр. На його переконання, наявна податкова інформація волинських реєстрів, доповнена моделюванням показників середньостатистичної експертної групи із 100 сіл, дозволяє відтворити реальні демографічні тенденції серед працездатного (передусім, чоловічого) населення регіону на різних етапах Української національної революції.

Найбільший спад зафіксованого в документах податного населення припадає на 1655–1658 рр. Тоді в реєстрах було зафіксовано лише 1,6% дореволюційних платників, або всього 4% їх кількості від кінця 1648 р. (на Кременеччині відповідно 0,4% й 2%).

Перепис 1662 р. зафіксував у воєводстві 10,5% дореволюційних «димів», або чверть від кінця 1648 р. У селах кількість податних одиниць скоротилася на 88%, у містах – на 93%. У 212 волинських селах (близько 10% усіх сіл) «димів» не значилося зовсім; тут також не згадувалося про існування 712 населених пунктів Волині, зафіксованих реєстрами 1629–1630 рр. (с.214).

Вражаючих спустошень зазнали магнатські й шляхетські землеволодіння – в окремих із них зменшення податкової бази сягнуло 99%. Волинська маєткова шляхта в регіоні «повністю втратила вплив» (с.222), а Волинь у цілому перетворилася на економічно відсталу провінцію Речі Посполитої. Найбільших втрат зазнало селянство, яке формувало – податкової бази й було майже стовідсотково українським.

Автор звернув увагу на те, що податкові показники демографічних втрат Волині приблизно вдвічі перевищують людські втрати козацької України, які, за припущенням В.Смолія та В.Степанкова, становили 35–40%. Причинами цього, імовірно, можуть бути як приховування в реєстрах реальної кількості платників податків, так і міграційні процеси. Звідси випливає необхідність детальнішого вивчення демографічних процесів в усіх регіонах України.

Монографія значно виграє від того, що в ній є іменний та географічний покажчики. Окремо слід відзначити якість виконання таблиць і карт, а також ґрунтовний історичний огляд.

Дана монографія, як і попередні праці О.Б.Ярошинського, на нашу думку, сприятиме активізації дослідницьких зусиль щодо вивчення регіональних особливостей визвольних змагань. Безперечно, рецензована праця є помітним явищем в українській історіографії, вирізняється високим фаховим рівнем і заслуговує на увагу науковців та краєзнавців.

В.М.Гром (Рівне), В.І.Цибульський (Рівне)